

התגובה של זרם העובדים על השואה בשנים 1943–1948 הצעת מודל לתהליכי טיפול חינוכי במשברים לאומיים קשים¹

יובל דרור

מבוא

זרם העובדים היה במשך למעלה מ־30 שנה (שעיקרן שנות המנדט הבריטי) המכשיר החינוכי של תנועת העבודה העברית, שניסתה לשלב סוציאליזם בינלאומי עם לאומיות יהודית בעיר ובכפר. מ־1939, עם הכללתו הרשמית במחלקת החינוך הלאומית, הפך זרם העובדים ל"מערכת חינוך" ממוסדת.² במסגרת מחקר נרחב של הכותב על זרם העובדים בעשור האחרון שלפני קום המדינה ובשנות העלייה ההמונית,³ נבדקה גם השאלה הנידונה: כיצד הגיב ה"זרם" כלפי השואה בשנים 1943–1948?

יש בסוגיה זו עניין חינוכי וציבורי גם מעבר ל"חקר המקרה" ההיסטורי עצמו, מכמה טעמים. תנועת העבודה ומערכת החינוך שלה ייצגו במידה רבה את היישוב היהודי כולו, בהיותם בשיא כוחם הפוליטי; הדבר התבטא גם במרכזיותו של "הזרם" בחינוך היישובי

* המקור: יובל דרור, "התגובה של זרם העובדים על השואה בשנים 1943–1948", טורא, אסופת מאמרי הגות ומחקר במחשבת ישראל, ב, המרכז ללימודי יהדות, אורנים, הקיבוץ המאוחד (עורך: מאיר איילי), 1992, עמ' 250–269.

1. גירסה מוקדמת של מאמר זה הוצגה ביולי 1988, בכנס בינלאומי באוקספורד שעסק בשואה ובהשלכותיה; הגירסה האנגלית המוקדמת הופיעה: Y. Dror, "The reaction of the labour movement school system in Palestine to the Holocaust - the aggravation and modification of the educational dilemmas in the years 1943-1948," in: Y. Bauer (ed.), *Remembering for the Future*, Oxford & London 1989.

2. ראה מחקרו "הקלאסי" של ש' רשף, זרם העובדים בחינוך – מקורותיה ותולדותיה של תנועה חינוכית בשנים תרפ"א-תרצ"ט. תל-אביב תש"ם. זרם העובדים יכולה גם "הזרם", מטעמי קיצור.

3. י' דרור, "החינוך החברתי בזרם העובדים" בתקופת המנדט (1921–1948), "דור לדור", ו, תל-אביב 1994; י' דרור, "התמודדות זרם העובדים עם קליטת העלייה הגדולה בשנים 1948–1953 – גישה מערכתית חינוכית-חברתית, משלימה למחקר הקיים", עיונים בתקומת ישראל, 4, 1994, עמ' 325–344א.

דאז⁴ כל מערכת החינוך היהודית בשנים הנידונות התמודדה עם השואה, אך בזרם העובדים הסוציאליסטי היתה משמעות יתר להתלבטות בין הלאומי לבינלאומי.

אימת השואה והיקפה נודעו ביישוב בארץ בנובמבר 1942;⁵ מדינת ישראל הוקמה במאי 1948, בתוך המלחמה על עצמאותה. לתגובות החינוכיות – ולהיעדרן – "בין השואה לתקומה", בין שתי מלחמות, יש משמעות מעבר למקום ולזמן הנידונים. השיבות רבה נודעת גם להשוואה בין התגובות החינוכיות המידיות להלם השואה לאלו שלאחר מספר שנים, בהנחה שמדובר בתהליכים מתמשכים. קישור הממצאים אל מחקרים נוספים שנערכו לגבי התגובה החינוכית לשואה יכול להביא למודל יישומי, הקשור למשברים לאומיים קשים בכלל. מכל הסיבות הללו נבחן כאן את סוגיית התגובה החינוכית לשואה, על אף היקפה המצומצם, לכאורה.

נפתח בסקירת המקורות הקיימים והחסרים, זמניהם ומשמעותם, כולל הפעילויות החינוכיות הבלתי-פורמליות, שקוימו בעיקר עם היוודע השואה. אחרי כן נדון במפורט בדילמות הערכיות-תכניות והדילמות הדידקטיות-קוריקולריות שהחריפו כתגובה לשואה – ונציין את האיוון שהושג בהצגתן ערב מלחמת השחרור. נסכם בהצעה לבניית מודל תהליכי לבחינת הטיפול החינוכי במשברים לאומיים קשים, שנערכה בעקבות התגובות החינוכיות של זרם העובדים כלפי השואה.

סקירת המקורות: היעדר תוכניות וספרי לימוד; איחור ומיעוט התגובה

המקורות שנסקרו לצורך חקר הסוגיה הזו מקיפים ביותר – על אף שמיעוטם עסקו בשואה ובתגובה החינוכית כלפיה בשנים הנידונות – ויש בהם ביטוי של מנהיגות החינוך והמורים "בשדה" כאחד: כל הפרוטוקולים של המוסדות השונים של זרם העובדים;⁶ אורים – כתבי-העת שלו; הד הגן – בטאון מרכז התאחדות הגננות, שבו היה ייצוג נכבד לגננות

4. כ-25% ממערכת החינוך היהודית נמנו על זרם העובדים לקראת סוף התקופה הנידונה, על פי "ספירה כללית של מוסדות מחלקת החינוך של הוועד הלאומי לכנסת ישראל בשנים תש"ד-תש"ה" (ארכיון העבודה, IV 979/215, עמ' 24 – ראה להלן הערה 6); "בנטואין, החינוך במדינת ישראל, תל-אביב 1960, עמ' 72. עקרונות חינוכיים רבים של זרם העובדים, כגון "שיטת הנושאים" ו"חברת הילדים" ושילובה בעבודה גופנית וחקלאית, הועתקו גם לזרמים האחרים. מכאן הקביעה לגבי מרכזיותו של הזרם בחינוך היישובי.

5. ד' פורת, הנהגה במילכוד, תל-אביב, 1986, עמ' 62 (להלן: פורת).

6. כל הפרוטוקולים של המוסדות השונים של זרם העובדים, בכל שנות פעילותו, נשמרים באוסף המרכז לחינוך שבארכיון העבודה (אה"ע, חטיבה IV, 215); כלולים בכך, ונסקרו בשנים הנידונות, מוסדות המרכז לחינוך (מוכירות, הנהלה, מליאה, מועצה, כינוסים מיוחדים); המוסדות של ארגון עובדי המרכז לחינוך, שייצג את המורים והעובדים בורם (מוכירות, ועד מרכזי, ועידה/כינוסים כלליים), והמוסדות המשותפים למסד ההסתדרותי ולנציגות העובדים – הוועדה הפדגוגית וכתבי-העת וההוצאה לאור "אורים".

המרכז לחינוך; כתביהן החינוכיים של התנועות הקיבוציות והמושבות שנכללו בזרם; רישומי ההרצאות והתגובות להן בכל ימי העיון והכנסים החינוכיים למיניהם שנערכו על ידי "הזרם" - כולל תדפיסים וחוברות שהוכנו לקראתם: דברי הוגי הדעות של זרם העובדים וראשיו, שנתפרסמו במקורות שלעיל ובנפרד.

זרם העובדים הורכב מבתי-הספר בערים ובמושבות, וכן בתנועות המושבים ובשלוש התנועות הקיבוציות דאז: הקיבוץ המאוחד, הקיבוץ הארצי וחבר הקבוצות. בתנועות המושבים ובחבר הקבוצות הוקדשו לענייני חינוך חלקים של הבטאונים הכלליים (תלמים, איגרת, איגרת לענייני חינוך) ואף גיליונות מיוחדים. לשתי התנועות האחרות היו בטאונים חינוכיים-קיבוציים נפרדים (אופקים של הקיבוץ הארצי וצרור מכתבים לשאלות החינוך המשותף של ועדת החינוך בקיבוץ המאוחד). כל אלה נסקרו, תוך הבלטת חלקם של הכותבים שדברם נכלל גם בבטאונים הכלליים של הזרם. אין בכוונתנו להציג את תגובתן הייחודית של תנועות-המשנה שהרכיבו את זרם העובדים כלפי השואה, אלא דווקא להכליל את המשותף להן כחלק מתנועת העבודה באותן השנים.⁷

סקירת המקורות מביאה לתמיהה המתבקשת מאליה: ומה על תוכניות הלימודים, או לפחות ספרי הלימוד והמקראות של הזרם בתקופה הנידונה? התשובה היא - עובדת היעדרם של ספרי לימוד עצמאיים של זרם העובדים, כפי שנמצא גם במחקרה של רות פירר, שעסק בהתבטאות של סוגיות ציוניות שונות, והשואה בכללן, בספרי הלימוד בתקופות היישוב והמדינה:

זרם העובדים... התלבט בשאלות החינוך עת ארוכה. במסגרותיו החינוכיות נעשו ניסויים שונים ומתחלפים מבלי שיתמסגרו ליחידות הוראה מסודרת... משנות ה-30 ואילך אומצו למסגרת זרם העובדים ספרי הלימוד הכלליים, בגלל מחסור בספרים המיוחדים לזרם... ספרי העוזר הנפוצים בכל הזרמים, וביחוד בזרם העובדים, היו הספרים בהוצאת "לנוער".

יתרה מזאת - גם ברשימות התכנים הלימודיים, ה"סילבוסים" השונים שיצאו בסידרת "קווים" ובכתובים אחרים של הזרם, לא נזכרה כלל השואה. היתה זו תופעה כללית בחומרים הלימודיים של אותן שנים, כפי שמציינת פירר באותו מחקר: "עד 1948 לא נמצאו בספרי הלימוד לתולדות עם ישראל פרקים המוקדשים לתיאור השואה... תקופת המלחמה, וריבוי העדויות המקוטעות - דחו את הופעת הפרקים בנושא השואה עד לשנות החמישים המוקדמות". בשנתיים בתוך המלחמה ובשלוש שלאחריה לא ניתן היה לצפות שיצאו ספרי

7. דיון בתגובה החינוכית הייחודית של התנועות הקיבוציות כלפי השואה יצריך, כדוגמא, התייחסות נפרדת לסוגיית תנועות הנוער החלוציות בגולה וקשריהן לקיבוץ הארצי-ישראלי - והדברים נרחבים מיריעות ומטרתיו של מאמר זה. משום כך, סקרנו רק את הבטאונים החינוכיים של תנועת המשנה של ההסתדרות וזרם העובדים שלה, ובפרט מה שצוטט בכתובים הכלליים של הזרם, ולא בדקנו פרוטוקולים של התנועות השונות. סימוכין לגישה זו ניתן למצוא גם במחקרו המקיף של רשף על זרם העובדים, שם.

לימוד ותוכניות שיעסקו בהלם השואה, מה עוד שלא נודע אז מלוא היקפה. הספרים ותוכניות הלימודים תמיד מפגרים אחר האירועים – ובפרט בתחום השואה, וזהו ההסבר העיקרי להיעדרם של תוכניות וספרי לימוד במחקר זה.⁸

מצירוף ה"יש" (כל המקורות המצויים של הזרם) וה"אין" (חוסר חומרים לימודיים מובהקים בתקופה הנדונה) ניתן ללמוד על העיתוי ועל העיסוק החינוכי של הזרם בשואה. היישוב קיבל ידיעות ראשונות על מצבם של יהודי אירופה בספטמבר 1942, אך ההיקף והשיטתיות שבשואה נודעו רק באמצע נובמבר של אותה השנה. בנובמבר גם התפרסם בצרור מכתבים, בטאונו של הקיבוץ המאוחד, מאמרו התקיף של טבנקין "בית-הספר והמלחמה". יחד איתו הופיעו דבריהם של כל המשתתפים בכינוס המורים והמטפלות של הקיבוץ, שדן באוגוסט אותה שנה בנושא זה. בבטאון תנועת המושבים תלמים מאדר ב-ניסן תש"ג התפרסמו תגובות רבות על השואה ועל עמדתו של טבנקין, מאת הבולטים בחינוכאי התנועה והזרם והוגיו, בהם משה אביגל ויעקב הלפרין (ניב). הד הגן מאותה עת התייחס במספר רשימות לקליטת ילדי טהראן.⁹

רק ב-7 במאי 1943 (אייר תש"ג), ביוזמתו ובלחצו של ביגל (אביגל), החליטה הוועדה הפדגוגית של הזרם ש"הגיעה השעה לקריאת כינוס פדגוגי מיוחד שידון בשאלות הכרוכות בשעת חירום ומלחמה". בסיכומו הוחלט ש"אפשר ורצוי להקדיש... כינוס דו-שנתי... לשעת החירום בחינוך... שיצא מן הכלל [בימי החופש]... [ויוקדש] לבעיות החינוך בשעה איומה זו".¹⁰

בתמוז תש"ג פירסם אביגל שוב מאמר חינוכי מקיף בעניין השואה באורים, "לאור המוקד", ובו עיקרי התיזות שלו. אחרי כן נתברר שהן תאמו את עמדתם של מרבית מחנכי הזרם.¹¹ בקיץ תש"ג, בבטאון אופקים, עסק צבי זוהר, מראשי המחנכים בקיבוץ הארצי, בהשפעת המלחמה בכלל ובחינוך ובגולה בפרט, ללא דיון מפורש בשואה.

חלפה שנה מאז היוודע אימת השואה ביישוב, וחצי שנה מדיוניה של הוועדה הפדגוגית. רק בראשית תש"ד (סוף 1943 – תחילת 1944) התקיימו שני כנסים כלליים של הזרם שעסקו בשואה, שלקראתם ובעקבותיהם הוצא חומר בכתב לשימוש המחנכים: "מועצת המשקים" המייצגת את כל המוסדות החינוכיים שמעה, בישיבתה בחדרה ב-16-17 לנובמבר 1943, את הרצאתו של אביגל, והגיבה עליה. בחנוכה תש"ד התקיים בתל-אביב כינוס פדגוגי כללי, שאף בו נישאה הרצאתו של אביגל, בתוספות קלות, וכן הרצאות נוספות. טבנקין התפלמס עם הדוברים בכינוס והרחיב בדבריו מעבר לתיוה הראשונה שלו, ושמואל

8. ר' פירר, סוכנים של החינוך הציוני, תל-אביב 1985, עמ' 20, 74.

9. על היוודע השואה ראה פורת, שם, פרק א'. פירוט לגבי מרבית הכתובים והכתובים במקורות הנסקרים יובא בהמשך.

10. דיון על פעולת הוועדה הפדגוגית בקיץ, 7.5.43, פרוטוקול הוועדה, אה"ע, IV 1192/215.

11. מ' אביגל, "לאור המוקד", אורים, ח (תמוז תש"ג), עמ' 4-9, וכן גם מ' אביגל, "בשעת מפנה – מאמרים בשאלות חינוך והוראה" כתיב מ' אביגל, ב, תל-אביב תש"ה, עמ' 228-234.

גולן, מנהיגו החינוכי של הקיבוץ הארצי, דן ב"חינוך לקראת הבאות" ובהשלכותיה הישירות של השואה. מאמרו בשם זה נתפרסם באופקים בראשית 1944.¹² מרכזיותו של אביגל בכנסים אלה ובסיכומם בוועדה הפדגוגית בלטה על רקע חששותיהם של יתר מנהיגי הזרם מעצם הדיון בנושא.¹³

בפסח תש"ד התכנסו הגננות, ביוזמת הוועדה הפדגוגית שלהן, לכינוס על "שואת הימים בעבודתנו", שגם לקראתו ובעקבותיו יצא חומר שימושי נרחב.¹⁴ בכינוס זה העלו מספר דוברות בגלוי את הרצון להעלים את השואה מהילדים. במהלך תש"ד נתפרסמו מאמרים חינוכיים נוספים באורים בנושא השואה.¹⁵

ביתר מקורות הזרם לסוגיהם - שנסקרו כולם מסוף 1942 ועד 1948 - לא נזכרה כמעט השואה ותגובה חינוכית כלשהי כלפיה, אלא כדי לצאת חובה, זעיר פה, זעיר שם, במבואות של מאמרים, דיונים והחלטות. כך, למשל, חבר הקבוצות, שפעילותו התנועתית והחינוכית היו מצומצמות ביותר, הסתפק בתגובות כלליות בבטאוניו אגרת וניב הקבוצה.¹⁶ בתש"ה

12. המועצה הכללית של המל"ח (מועצת המשקים/המרכז לחינוך), חדרה, 16-17 בנובמבר 1943, יח-יט בחשוון תש"ד, אה"ע IV 1068/215; הכינוס הפדגוגי, חנוכה תש"ד, שם, 1188, כן נתפרסמה חוברת נפרדת: שואת הימים בחינוך ילדינו - מפי ילדינו. המרכז לחינוך, הכינוס הפדגוגי הארצי, חנוכה תש"ד - שלא נמצאה עלידינו במקורות הארכיוניים ובספריות השונות, אך הוכללה כאן משום שצוינה פעמים אחדות ברשימת הפרסומים של המרכז לחינוך ו"אורים", למשל: ברשימת חוברות וספרים, אורים, ג, 20 (חשוון תש"ו), עמ' 85. את דבריו של טבנקין בתנוכה תש"ד ראה בארכיון הקיבוץ המאוחד, א25, 1-16: כנס מתנכים בתל-אביב בנושא: מטרות החינוך שלנו לאור המציאות העולמית והסוציאליסטית, 24.12.1943 (המרכז לחינוך, חנוכה תש"ד).

13. הסיכום "לאחר הכינוס" של חנוכה תש"ד בישיבת הוועדה הפדגוגית מ'28.1.44 (פרוטוקול הוועדה, אה"ע IV 1192/215). הדוברים השונים בישיבה זו ובאחרות של הוועדה הפדגוגית באותן שנים (למשל, שם, 1059) הביעו את חששותיהם מעצם העיסוק בשואה: "יש סכנה בכינוס; הוא חרב פיפיות; לא צריך להכניס שינוי עם כל תמורה" (הלפרין); "יש לנו שיטתיות בעבודה; לא שינוי כי אם העמקה" (אורי בלוס), ועוד. עמדתו המנוגדת של אביגל מפורטת אצל ד' מורן, מ' אביגל - איש חינוך ותקופתו, עבודת גמר לקראת התואר מוסמך למדעי הרוח של אוניברסיטת תל-אביב, דצמבר 1983, פרק ט"א.

14. הכינוס הארצי לגננות: שואת הימים בעבודתנו, שכונת בורוכוב, פסח תש"ד, אה"ע, IV 1702/215 (טיוטה), וכן נתפרסם בחוברת נפרדת: הכינוס הארצי לגננות: שואת הימים בעבודתנו, המרכז לחינוך, שכונת בורוכוב, פסח תש"ד. רצון ההעלמה של השואה מילדי הגן נאמר מפורשות בכינוס זה ומצוטט באורים, יד (חשוון תש"ה), עמ' 10, 18, 58, לדוגמא.

15. 'י זידמן ובן-יהודה, "[על] לתולדות ההגנה בישראל", מאת יעקב כנעני, עם הקדמה מאת 'י הלפרין (הוצ' המרכז לחינוך, תל-אביב), אורים, ט, (תשרי תש"ד), מ' 64-66; 'י כנעני, "חינוך לקראת תפיסת עולם חדשה", אורים, י (טבת תש"ד) עמ' 34-37. 'י הלפרין, "בעיית הגולה בחינוך ילדינו"; ש"י פנאלי (פנילס), "לבנו לגולה"; ח' שפרוני, "המורה לקראת הבאות"; פ' וילדר, "אריה - החייל שלנו", אורים, יא (ניסן תש"ד), עמ' 3-11; 12-17; 18-21; 60-64.

16. דוגמאות לאיזכור פה ושם: "אנו מתכנסים עתה בימי הרס וחורבן של היהדות בגולה הדוויה, בשעת הרת עולם לעמנו ובשנת הרחבה ושגשוג מוסדות החינוך שלנו", מכרזי הוועד המרכזי של ארגון עובדי החינוך של זרם העובדים לקראת הוועידה הי"ז של הארגון. בהמשך החזור עוסק בפעילות השוטפת

הוציא המרכז לחינוך את הלקט **אבן מקיר תזעק** – על שואת הגולה, ובו שירה וסיפורת על השואה עצמה והשוואתה לגירוש ספרד.¹⁷ בתש"ז-תש"ח, עם פרוץ מלחמת השחרור וערב הקמת המדינה, נקשרו השלכות השואה ל"בעיות החינוך בשעה זו", שנידונו בכנסים שונים, והדילמות שהיו קשורות בה נידונו שוב.

סקירת המקורות מלמדת על מספר מגמות: איחור של זרם העובדים בתגובה החינוכית כלפי השואה עד כדי שנה ומעלה מיום היוודע גודל האסון – ולא רק היעדרם המובן של תוכניות וספרי הלימוד; רצון להעלמת הנושא מן הילדים; מיעוט התגובה, כולל שלוש שנות אלם, בין הכינוסים הכלליים והחומר בכתב בשנים 1943-1944 לבין התייחסות מאוחרת ומצומצמת יותר לשואה לפני הקמת המדינה.

הפעילויות החינוכיות הבלתי-פורמליות לציון הקשר לגולה

לסקירת המקורות יש להוסיף את מעט הפעילויות הבלתי-פורמליות שנערכו בשנים הנידונות בהקשר לגולה ולשואה, וגם מהן ניתן ללמוד על התגובה החינוכית של הזרם לגולה. בשנות המלחמה נערכו פעילויות שונות במוסדות הזרם לציון הקשר לגולה, וכן לשואה. עוד מראשית המלחמה קוימו בגנים ובבתי-הספר מפגשים לקליטת ילדי הגולה שעלו לארץ. תלמידיהם שלחו מכתבים ושי לחגים לחיילים העבריים שיצאו לחזית, ואף נטעו עצים על שמם. עם היוודע דבר השואה וקליטת ילדי טהראן ב־1943, ולאחר שהחיילים החלו לעסוק בהצלת שארית הפליטה, סייעו פעולות אלו ליצירת הקשר החי עם הגולה, והובלטו בכנסים ובבטאונים החינוכיים השונים. בחלק ממוסדות החינוך צוין אסון השואה בסוף 1942 בטקסים שבתונים, עצומות ואף ימי אבל בכל הישוב. מסוף 1942 התארגן "מפעל ההצלה" יחד עם היישוב כולו. בכל מוסדות החינוך נערכה מגבית למען הגולה והילדים התגייסו גם לעבודה לשם כך: "משטר למען הגולה בכל חיי בית-הספר", קרא לכך יעקב הלפרין, מראשי הזרם, והסמיך הצעתו לדוגמת הקרן-הקיימת. נוסף על הפעילויות המיוחדות הודגשו נושאי הגולה והשואה בגנים בציורים ובשיחות, בסיפורי גבורה ובמשחקים היצירתיים של הילדים – ובבתי-הספר הובלטה "ידיעת הגולה" בספרות ובהיסטוריה, על כלכלתה, אומנותה, קהילותיה ומוסדותיהן. הפעולות הבלתי-פורמליות של הזרם התרכזו איפוא, אף הן בתקופה שמיד

(אורים, טו, (טבת תש"ה), עמ' 94-95). וכך גם בהחלטת הוועידה הי"ז, בתוך מבוא כללי, "מול שואת ישראל"; "נוכח השואה הגדולה בבית-ישראל מוטל על ציבור המחנכים העברים בארץ להנך את דור ההמשך ברוח התפקידים הגורליים המוטלים עתה על הישוב לקלוט בתוכו המוני ילדים ונוער". השאר עוסק ב"רעיון והמפעל" וב"ארגון" לסוגיו (אורים, טז-יז (אדר-אייר תש"ה), עמ' 145-148).
17. ב' מרדכי וי' חנני, **אבן מקיר תזעק** – על שואת הגולה (פרקים לבית-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, א', תל-אביב תש"ה).

לאחר היוודע גודל השואה, והעיקר היה הקשר לגולה ולא ציון השואה. גם הפעולות להכנה פיזית לשואה אפשרית ביישוב, באמצעות התעמלות וטיולים, שנערכו בכיתות הגבוהות במסגרת אימוני החג"ם (החינוך הגופני המורחב), לא הדגישו את שואת הגולה.¹⁸

הדילמות הערכיות-תוכניות של הזרם

עד כה סקרנו את מיפויים של המקורות והפעילויות לסוגיהם, המלמד על התגובות החינוכיות של הזרם כלפי השואה. את התגובות שנמצאו ננתח על פי הדילמות הערכיות-תוכניות והדילמות הדידקטיות-קוריקולריות הכלולות בהן. החרפתן של הדילמות הערכיות-תוכניות הביאה להחרפתן של הדילמות הדידקטיות-קוריקולריות, ועל כן נפתח בהן. את הדילמות משני הסוגים בחרנו למדר, תוך שימוש בציטטות מקוריות בתור כותרות, המייצגות את הסוגיה הנידונה.

זרם העובדים התלבט עוד לפני השואה, במספר דילמות יסוד ערכיות ותוכניות ביחס לגולה וליהדות: הדגשת היהדות והציונות - או הסוציאליזם? לימוד ההיסטוריה היהודית - או הכללית? הצגת הציונות כיהדות האמיתית העכשווית, המנותקת מהגולה ושוללת אותה - או רציפות הגורל היהודי, שהגולה בתוכה? הבלטת הייחוד הסוציאליסטי של זרם העובדים על מרכיביו השונים - או האחדות של מעמד הפועלים עם היישוב והעולם כולו? התגובה לאחר השואה חידדה את הדילמות הללו בכיוון לאומי - לעתים כוחני - שלוהו בהסתייגויות מעטות מצד החוגים השמאליים יותר. לא נכלל בה עיסוק בדילמות הישירות שעוררה השואה, כגון "המרד" מול ההליכה "כצאן לטבח" - שכן בשעה הראשונה שלאחר האימה ניתן היה לדון רק בדילמות המוכרות והלא-ישירות. נוכיח קביעה זו בהמשך, באמצעות פירוטן הממורד של הדילמות הערכיות-תוכניות.

"הפרופורציה בין יהדות לאירופיות"

בנאומו במועצת המשקים ובכינוס הפדגוגי בתש"ד דיבר אביגל על פרופורציה זו:

יהדות היא הרבה יותר אנושית מאנושיות אירופית זו... מחובתנו לבצר כהוגן מבפנים את חומת היהדות בלב בנינו בטרם נבוא לקשט אותה ביפיפותו של יפת. כך נהגו

18. על הפעילויות לציון הקשר לגולה והשואה במוסדות החינוך של כל הזרמים וביישוב בכלל, ראה פורת, לעיל, הערה 5, פרקים ב ו-ד; בורם העובדים - ראה פ' וילדר, לעיל, הערה 15; הד הגן, י, ג-ד, (תש"ג), עמ' 34-44; הכינוס הארצי לגננות: שואת הימים בעבודתנו (לעיל, הערה 14) - ופרוטוקול הכינוס באורים, יד (חשוון תש"ה), עמ' 1-61; דיווחו של יעקוב בודניק למרכז לחינוך בתל-אביב על חודש האבל בבית החינוך המשותף לעמק הירדן בדגניה א', 25.12.42, וחוזר ומכתב בעניין מפעל ההצלה, דצמבר 1942, אה"ע IV 971/215; י' הלפרין (לעיל, הערה 15); י' טבנקין (לעיל, הערה 12), עמ' 8.

אבותינו ואבות אבותינו כפעם בפעם בימי מפנה מכריעים... מפנה רדיקלי כזה מאוניברסליות בינלאומית אנושית-כללית להתבצרות לאומית אנו מוצאים עכשיו בעם הרוסי הגדול, כשהחלה להתקרב אליו השואה האיומה של מלחמת העולם... אולי מותר לנו להשתמש ברעיון זה של "עם סגולה" בחינוך הדור לשם חיזוק רגש הכבוד העצמי, שהוא גם חיזוק כוח העמידה בשעת סכנה לאומית.¹⁹

מינה חפץ הגיבה על כך, והדגישה את עליונות היהדות על תפיסות הסוציאליסטיות: "פרצנו את הקירות להשפעה זרה, ממקורות מחצבתנו התרחקנו מדי... עד שלא יהיה משטר סוציאליסטי לא יהיה ערך לחינוך הומאני - דרך היהדות מדברת על הכל". ויהודה פולני אמר ש"יש לבטל את רגש ההתבטלות של ילדינו בפני תרבות חוץ-לארץ", ו"רצוי שמי שהוא ינסה בדיוק את היחסים בין שני אלה: המעמד והלאום".

המפנה המתבקש בלימודי ההיסטוריה היהודית ויהדות בכלל הובלט כשהוקדש נאוומו של אביגל בכינוס הפדגוגי בתש"ד (ואחר כך עיבודו במאמר) ליובל ה-60 של היסטוריון הגולה היהודית בן-ציון דינבורג (דינור). הוא היה אורח הכבוד בכינוס, והבטיח שם להשלים את פרסום המקורות לתולדות עם ישראל. משה תלמי מכפר-יחזקאל, שבירכו בשם הכינוס, הציע בהודמנות זו ובאחרות, "הגברת לימודי היהדות" - תנ"ך, אגדה, סידור ומחזור. הוועדה הפדגוגית קיימה בהמשך לכינוס דיונים רבים בנידון, ואף שמעה ופרסמה באורים את הצעתו של ד"ר מקס סולובייצ'יק, מנהל מחלקת החינוך של הוועד הלאומי, שהיה מראשי הסיעה הרדיקלית בהסתדרות הציונית יחד עם גולדמן וגרינבוים. סיומו של התהליך, שהושפע גם מאישים אלה, שמחוץ לזרם, היה בתש"ו, עם קבלת הצעותיה של הוועדה המצומצמת להגברת לימודי היהדות.²⁰

חינוך למלחמה: "הערצת הגיבור [החייל] האלמוני: כמוהו כמכבי"

הדגשת הלאומיות לזותה בשנים 1942-1944 באזכורים חוזרים ונשנים של הגבורה, הכוח והעליונות היהודית, ושל הצורך בחינוך למלחמה. טבנקין פתח את הדיון הציבורי על החינוך למלחמה, בורם ובתנועות העבודה בכלל, במאמרו "בית-הספר והמלחמה", נובמבר 1942:

19. כאמור, כותרות המשנה הממדרות את הדילמות השונות שהוחרפו הן כולן ציטטות מקוריות. כך, למשל, הפרופורציה הנידונה מצוינת - בתוך הקטע כולו - אצל מ' אביגל, "בעיות חינוכנו בימי שואה", אורים, י (טבת תש"ד), עמ' 7-10, וכך גם בתוך "בשעת מפנה" (לעיל, הערה 11), עמ' 242-245.

20. דברי מינה חפץ במועצת המשקים, 1943, ודברי פולני, תלמי ודינבורג בכינוס הפדגוגי, תש"ד (לעיל, הערה 12). להצעות תלמי, סולובייצ'יק, ארליך ואחרים להגברת לימודי יהדות ראה, למשל, אורים, י (טבת תש"ה), עמ' 38-41; אורים, כ, (חשוון תש"ו), עמ' 4-13, וכן גם ישיבות הוועדה הפדגוגית בנידון, אה"ע, IV 215: 1054 (3.5.44 ו-5.7.44); 1059 (7.12.44); 1185 (13.12.45 ו-13.12.46); 1392 (חוזרים שונים).

החינוך [ברוח] מיליטריזציה של היישוב, של כל אדם בתוכנו, צריך להתחיל מהגן ולא רק מביה"ס, ואפילו מבית התינוקות; העמים המדוכאים יכולים להיות יותר חזקים [מהרשע] - ורוסיה המועצתית היא דוגמא לכך; דמותו של דוד, של שאול, דמויות מהתנ"ך - מחנכות לסגולות מלחמה, לגבורה, להערכה, לחברות בקרב.

חיים שפרוני ועקב סלנט מחנכים ואנשי עין-חרוד אף הם, תמכו בדעותיו.²¹ דוד ברש מכפר-יהושע תמך בבטאון תנועתו תלמים ב"חינוך להאבקות... בכל כוחות הגוף והרוח על עצמאות יהודית, כלכלית ורוחנית, על חיי צדק בתחום היהודי". הוא גם סבר ש"מצדה [ולא יבנה] הופכת לחוויה לנערינו, [ו]דם מצדה קודם כל דמנו הוא".²² יעקב הלפרין (ניב), ממנהיגי הזרם, ציין בתלמים, ובהזדמנויות נוספות, את הצורך באיזון בתחום זה:

המעין אשר ממנו ישאבו חניכינו את רוחם היהודית-לאומית מספק להם את מזונם המקורי בשני הכיוונים גם יחד - "ואהבת לרעך כמוך" מצד זה ו"עין תחת עין, שן תחת שן" מצד זה... בצד העבודה והשלום מופיעה הסיסמה "ולאגנה - הגנה בכל מחיר..."²³

בכל דור ודור שעמדו עלינו לכלותנו - ידעו אבותינו לעמוד על נפשם... ומצוים אנו להאריך בפרק זה - למען הוכח לבנינו, כי היסוד של מסירות נפש על כבודנו והקרבה עצמית על הגנתנו היה לנחלת אבותינו מדורי דורות.²⁴

החוברת לתולדות ההגנה בישראל מאת יעקב כנעני יצאה לאור על-ידי המרכז לחינוך בת"ש (1940). רק ארבע שנים אחר כך, בתשרי תש"ד, היא נסקרה באורים, תוך דגש על ה"מאורעות [שבכולם] נלחמו היהודים בנשק ביד", על "פרשת הגנת עמנו בגולה" המוארת ב"יחס של קדושה", ועל החסר בה - "פרשת הגבורה של שבטי ישראל בערב".²⁵ אביגל, שפתח והולך את הדיון בכנסים הציבוריים שנערכו בתש"ד, נדרש לכל אלה פעמים אחדות: "צריך להיות חזק" - הדגיש שלוש פעמים:

צריך איפוא לדעת גם להילחם ולעשות את כל הקשור במלחמה והכלול בדרכיה; למטרות החינוך הנעלות [צריך להוסיף גם מטרה הנדרשת להשגת שאר המטרות -] חינוך לגבורה... גם בשביל העמידה על הנפש וגם למלחמה לבניין העולם החדש

21. י' טבנקין, ח' שפרוני וי' סלנט, "חינוך בשעת חרום", צרור מכתבים לשאלות החינוך המשותף, ז (נובמבר 1942), עמ' 1-15; 17-18; 24-25.

22. ד' ברש, "חינוך להאבקות", תלמים, לד (סט) (אדר ב-ניסן תש"ג), עמ' 27-30.

23. י' הלפרין, "לשאלת החינוך בימינו", תלמים, שם, עמ' 32-36.

24. י' ניב (הלפרין), "ברגע עזווע", בספרו לנו ולבנינו - בעיות חברה ומשפחה בחינוך הילד, חיפה, תשט"ז, עמ' 87-94 (הציטוט - מעמ' 89).

25. ראה י' זידמן ובן-יהודה (לעיל, הערה 15).

[היהודי־עברי]. עלינו להיות מוכנים גם מבחינת הכוח הגופני והיכולת להשתמש בכלי זין ובתכסיסי מלחמה.²⁶

פנחס בנדורי, איש סיעה ב' האקטיביסטית במפא"י, חיזק את דבריו במועצה בחדרה בתש"ג: "אינני יודע מה זה חינוך לשלום ומה זה חינוך למלחמה... אנו חייבים לחנך את ילדינו למאבק וקודם כל על מולדת, וגם על מולדת עולמית."²⁷ בכינוס הפדגוגי בחנוכה אותה שנה רבו יותר התומכים: טבנקין חזר על עמדותיו והדגישן, תוך ראייה מפוכחת של העתיד:

היכולה היהדות לחנך את בניה לתקופה של מלחמות בין אנשים... לאי־כושר של עמידה במלחמות אלה?... האם בלתי־מוסרית היא ההתגוננות... בתקופה הזאת נהרס החלום של הפציפיזם... החלום שהשלטון יוותר על מקורות שלטונו בלי מלחמה... אינני מציע שביה"ס שלנו ילמד שימוש בנשק, אבל האיש הלוחם על עצמו לא רק בדיבור ולא רק בביטוי, אלא גם בגופו ובנפשו – אותו צריך לחנך ביה"ס שלנו.

פולני גרס בכינוס ההוא, ש"יש להעלות על נס את הגבורה שבהתאבקות, בין שזה מוות על קידוש השם או הגנה עצמית; ערכים אלה עלולים לחסן את ילדינו לשעת חרום זו". לאה תלמי טענה, ש"אין לנו מה לכסות על כיבוש יהושע, להפך – עלינו לראות את כל הגבורה שבתנ"ך". ורודניצקי סיכם: "אנו צריכים לגלות את המאורות הגנוזים ביהדות, להראות לילדים שאנו נעלים ונשגבים על עמים אחרים."²⁸

החוברת שיצאה לקראת הכינוס הארצי של הגננות בפסח תש"ד כללה מדברי טבנקין ואביגל, והרבה תיאורים של הגננות עצמן: השוואות חוזרות ונשנות בין המכבים לחיילים היהודיים; הדגשת הקשר לאחרונים ולגבורתם בשירים בסיפורים ובמכתבים; תיאור של משחקי המלחמה והגבורה של הילדים – והערת סיכום לגבי המשחקים והשיחות כאחד:

אין להשאיר את הילדים בהרגשת חוסר אונים... עלינו לחנך דור שידע וירגיש מקטנותו, שנסיים לא ירחשו ואין לחכות לעזרה מן החוץ או מן השמים. הפתרון לקשיינו הוא בנו, בכוח רצוננו, בכוננות נפשית ובאמונה שאם נרצה – נוכל.²⁹

גם פרוטוקול ההרצאות והדיונים בכינוס הגננות מלא ציטוטים חוזרים ונשנים על עמדת טבנקין, וביטויי גבורה דומים. כך ב"תזיסים" של ההרצאות:

26. ראה מ' אביגל (לעיל, הערה 19), עמ' 4-2.
 27. דברי בנדורי במועצת המשקים, 1943 (לעיל, הערה 12).
 28. דברי פולני, לאה תלמי ורודניצקי בכינוס הפדגוגי, תש"ד (לעיל, הערה 12); דברי טבנקין באותו כינוס, שם, עמ' 7, א7, 8.
 29. הכינוס הארצי לגננות: שואת הימים בעבודתנו (לעיל, הערה 14), ובמיוחד הערת הסיכום בעמ' 52.

נזרע בלב ילדינו אהבה וכבוד לגיבורינו אנו... הערצת הגיבור האלמוני... יחס לאשה, לאם הגיבורה...; להעמיד את דמות הגיבור במרחק... לתאר את תכונותיו העל-אנושיות הרחוקות...; סיפורים המחנכים למסירות ולאהבת המולדת... לחישול האופי, לאהבת העם ולגאווה לאומית;

כך גם בסיסמאות הכינוס, כגון "מהמכבים ועד לחייל האלמוני בימינו נמשכת השרשרת"; "תהיה גבורת מגינינו מופת לחיי ילדיך"; "נזרע בלב ילדינו הערצת הגיבור האלמוני: כמוהו כמכבי"; ו"תחיה בלבנו לעד גבורת הגולה".³⁰

התנגדויות אנשי השמאל והמושבים: "עולם אינטרנציונלי" ו"חינוך לשלום"

נציגי השמאל התנגדו לקו הלאומי מדי, לפי תפיסתם. יש לזכור שהיו אלה ימי הפילוג של סיעה ב' במפא"י, שהקיבוץ המאוחד במרכזה, והתקרבותה לשמאל בהסדרות. גרשון חזנוביץ מחפצי"בה של הקיבוץ המאוחד טען, ש"תפקידי בביה"ס לתת לילדים את כל הטוב, גם של אירופה". טבנקין טען בזכות "עולם אינטרנציונלי", ששום דבר אנושי לא זר לו. גולן, איש הקיבוץ הארצי נאם נגד "התבדלות תרבותית-לאומית", ושאל בתגובה לאביגל: "כלום באמת אפשר להגיד, להתכחש לתורת הסוציאליזם כי עדיין לא נתגשם?" כמוהו גם גרסון, שהכריז "שטרם הגיע הזמן להינזר מהתרבות האירופית".³¹

לעומתם יצאו אחדים מאנשי המושבים בפומבי נגד דבריו של טבנקין על החינוך למלחמה ונגד תומכיו, ועמדות גורדוניסטיות בפיהם: "אנו מצווים, לדאבוננו, לחנך את בנינו בשעה זו לקלוע למטרה באבן... אבל אנו יכולים לקלוע בינתיים במוחו של החניך בפולחן של קליעה" (יעקב אורי); "הוא טוען לחינוך למלחמה בשעת מלחמה ואני טוען לחינוך לשלום בשעת מלחמה" (יוסף שפירא); "החינוך בימי חירום... תפקידו המרכזי לחנך לכך שלא נביא עלינו בידיו אנו ימי חירום!" (נתן חופשי); "חינוך למלחמה בהכרח הופך לחינוך לשנאה" (יצחק בלנקי);³² "הדרך שמתווה לפנינו טבנקין דרך מסוכנת היא" (יעקב כנעני).³³ אנשי השמאל והמושבים כאחד היו במיעוט למול הקו הלאומי והכוחני.³⁴

30. פרוטוקול הכינוס הארצי של הגננות, תש"ד, אורים, יד (חשוון תש"ה), עמ' 1-61.
31. דברי חזנוביץ וגרסון במועצת המשקים, 1943, ודברי טבנקין וגולן בכינוס הפדגוגי, תש"ד (לעיל, הערה 12); נאום גולן בכינוס על החינוך לקראת הבאות, התפרסם באופקים, ב (1944/חורף תש"ד), עמ' 2-11. על עמדת השמאל ראה גם אצל א' כפכפי, מדינה מחפשת עם: ביטול זרם העובדים בחינוך, תל-אביב 1991.
32. י' אורי, י' שפירא, נ' חפשי וי' בלנקי פרסמו את תגובותיהם בבטאון תנועתם תלמים, לד (סט) (אדר-ניסן תש"ג), עמ' 15-19; 19-23; 27-30; 32-30.
33. י' כנעני, "חינוך לקראת תפיסת-עולם חדשה", אורים, י (טבת תש"ד), עמ' 34-37.
34. דברי תלמי במועצת המשקים, 1943 (לעיל, הערה 12).

”יחס נכון לגולה ולעלייה” – ”לגולל גם את יריעת היצירה הכבירה של הגלות”

אצל כל הדוברים והכותבים על השואה מההיבט החינוכי התחולל שינוי ביחסם לגולה; מעתה תמכו בהבלטת הגולה וקישורה עם העלייה וקליטתה, לאחר שנים של שלילת הגולה כעקרון חינוכי, לצורך האדרת החלוציות בארץ ישראל:

עסקנו בעבודתנו, וילדינו התרשמו שכאן גדל שבט אציל יוצר, ובגולה – עולם של ספסרות וחנוונות. היינו מרוצים מזה, כי הפכנו זאת למנוף יצירה כביר, אבל הפרונו ביחסנו הבלתי־אנושי לגולה – ועלינו לתקן את הדבר... לגולל גם את יריעת היצירה הכבירה של הגלות.

כך אמר תלמי, איש כפרי־חזקאל, במועצת המשקים בתש”ד. כמוהו שינו את היחס לגולה רבים אחרים. גולן, איש הקיבוץ הארצי, הסביר את ”הסתירה העמוקה בין חיינו המחודשים בארץ ל... תמונות ההווי הגלותי” – ואף על פי כן צריך עתה לקרב את ”הגולה הזרה והנשללת לילד”. אביגל והלפרין דיברו על ידיעת הגולה, ואף אהבתה, לצורך קליטת שרידיה בארץ – כולל לימוד ”קידוש השם לגווניו המרובים [ובעיקר] בגטאות”.³⁵ הוועדה הפדגוגית קבעה ב־5 במאי 1943 אחדים מבכירי המחנכים בורם – יהודה ארליך, דב זיסלה (גזית), ד”ר חיים צוויגל ושמואל ישעיהו פינלס (פנאלי) – שיתנו הרצאות מכינות בסניפים על ”יהדות הגולה בחינוכנו”, לקראת כנסי תש”ד. טבנקין, בדברו בחנוכה תש”ד על העתיד, חזר והזכיר קיבוץ גליות, קליטת יתומים וגולים אחרים לעשרות אלפיהם ב”פרוצס קולוניזטורי”. בכינוס הגננות נכרכו יחד העלייה והגולה, כדי להקהות את שלילת הגולה; ”לרעיון הגולה והעלייה – יצירת יחס נכון לגולה ולעלייה – שרנו את הסיסמאות ’פתחי את ליבות ילדיך לשארית ישראל...’ ו’שבו בנים לגבולם’. במקראה לבית־הספר אבן מקיר תזעק פורטה יצירת הגולה שחרבה בכתביהם של משוררים וסופרים עבריים שעלו לארץ.³⁶

”אחדות הגורל של כל חלקי האומה למעמדותיה השונים ולזרמיה המורבים”

גם האחדות הנשפת של המעמד והעם חוזקה בעקבות השואה וזכתה להסכמה כמעט כללית, כפי שהדבר מתבטא בנאומיו של אביגל:

35. דברי גולן לקוחים מנאומו בכינוס הפדגוגי, שהתפרסם באופקים (לעיל, הערה 31), עמ’ 3. דברי אביגל, מתוך ”בעיות חינוכנו בימי השואה” (לעיל, הערה 19), עמ’ 6. הלפרין (י’ ניב) הרחיב ב”בעיות הגולה”, אורים, יא (ניסן תש”ד), עמ’ 3-11 וכן ”ברגע זעוזע” (לעיל, הערה 24), בעמ’ 89, למשל.
36. ישיבת הוועדה הפדגוגית מ־5.11.43 כלולה באה”ע IV 215/1192; ציטוטו של טבנקין (לעיל, הערה 12), עמ’ 6 ו־15. סיסמאות כינוס הגננות פורטו בפרוטוקול שלו באורים (לעיל, הערה 18), עמ’ 60-61. ראה: מרדכי וחנני, שם.

חובה עלינו עכשיו להדגיש ולהטעים ולהעמיק בחינוך ילדינו את הרגשת הסולידריות והאחריות ההדדית ואחדות הגורל של כל חלקי האומה למעמדותיה השונים ולזרמיה המרובים. אין כאן הטפה לחינוך אחד, ... אלא לאחדות האומה.

אביגל תבע מפורשות "ברית שלום ממשית בין הסיעות במפא"י, שבינת נשק - אם לא איחוד - בין מפא"י והשומר הצעיר", וכן את "איחודן של כל תנועות הנוער בהסתדרות".³⁷ הסכמת דוברים אחרים לתביעות אלה, גם בהודמנות נוספות, והסתייגויותיהם המובנות של אנשי השמאל שדבקו בייחודם האידיאולוגי והפוליטי, לא הועילו לקריאתיו של אביגל. תגובה לאומית מאוחדת זו בעקבות השואה נשארה ברמה ההצהרתית בלבד.

החרפת הדילמות הדיקטטוריות-קוריקולריות של הזרם

זרם העובדים התלבט עוד לפני השואה באיזון שבין הריאליסטיקה (הלימוד המעשי לחיים) להומאניסטיקה (השכלה כללית נרחבת), בעיקר ב"כיתות ההמשך". בתוך ההומאניסטיקה ניכרו דילמות שונות: בין לימוד החומר לשמו, בדרך אובייקטיבית - לבין לימוד חלקים נבחרים ממנו, למען הפקת לקחים עכשוויים; דגש על תכנים רעיוניים או על טכניקות חברתיות; הצגת קו רעיוני ברור או התלבטות חינוכית-פומבית; חינוך פורמלי בבית-הספר כעיקר או הדגשת תנועת הנוער. כל אלה חודדו בעקבות השואה בכיוון תוכני, הומאניסטי ואקטואלי, ותוך הכרה בחשיבות ההתלבטות הערכית והידוק הקשר בין בית-הספר לתנועות הנוער. החרפה זו של הדילמות הדיקטטוריות-קוריקולריות, שתפורט להלן, היתה פועל יוצא מהחרפתן של הדילמות הערכיות-תוכניות. גם בה היה משום תגובה לא-ישירה כלפי השואה, שכן עדיין לא בשלו התנאים לעיסוק ישיר בדילמות שבעקבותיה. אביגל הוא שהוביל את הדיון הציבורי גם בסוגיות אלה, ועמיתיו להנהגת זרם העובדים והמחנכים מן השורה הגיבו להצעותיו, על פי רוב תוך הסכמה - כפי שניתן להיווכח מהתגובות הממודרות שלהלן:

"הפרופורציה בין ריאליסטיקה והומניסטיקה בחינוכנו"

על פרופורציה זו אמר אביגל בכינוסי תש"ד:

אנוכי מאמין, כי אנחנו בכל אופן עוד שוב נשוב לתפיסה הישראלית המקורית, המניחה את ההומאניזם - ובעיקר את ההומאניזם של היהדות - ביסוד היסודות של החינוך והופכת את הריאליסטיקה לשפחתו, המשמשת את מטרתו המוסריות הנעלות.

37. מ' אביגל, "בימי שואה", בשעת מפנה (לעיל, הערה 11), עמ' 213-260. לגבי תנועות הנוער, קשריהן לבתי-הספר ואיחודן המיוחל והבלתי מתממש ראה אצל טבנקין (לעיל, הערה 12), עמ' 16, ומחקרו של י' דרור, "תנועות הנוער ובית-הספר", בתוך מ' נאור (עורך), תנועות-הנוער 1920-1960, "עידן", 13, ירושלים 1989, עמ' 159-171.

כפועל יוצא מהדגשת היהדות הניח אביגל שיש לערער על בכורתה של הריאליסטיקה אשר עומדת כ"נקודת המוצא הפדגוגית של הגויים", ולחזור להומאניסטיקה היהודית. הוא לא ערער על נחיצות הריאליסטיקה, אך סבר שיש צורך בשינוי בעקבות שעת החירום של השואה – שכן, "האם יכול בית-הספר להמשיך בתוכן עבודתו הרגיל וקבוע מלפני שנים, בשעה שהחיים סוערים ומשתנים ונהפכים מן הקצה אל הקצה?"

"לבחור מן ההיסטוריה... את הפרקים המתאימים"

בתוך ההומאניסטיקה צידד אביגל בבחירת חלקים נבחרים, היסטוריים בעיקרם, לשם הפקת לקחים אקטואליים: האם אין חובה לבחור מתוך ההיסטוריה בכל תקופה ובכל סיטואציה חברתית את הפרקים המתאימים, היכולים לשמש אות ומופת באקטואליותם בימינו? – וכן לגבי הגיאוגרפיה הכלכלית והפוליטית, התנ"ך והספרות. הוא התווכח עם תוכנית הלימודים ה"ציבה, סטטית, מקודשת וקופאת על שמריה", והדגיש גם את איכות הידיעות הנרכשות ולא את כמותן, לצורך "תיקון המידות", "עליית הנשמה" ו"פיתוח הכוחות הנפשיים ויצירת השקפת עולם על יסודות מוסריים".

"לשים לב פחות למסגרת ויותר לתוכן"

מרכזיותם של התכנים היהודיים-הומאניסטיים הוליקה את אביגל לדעה אפיקורסית באשר ל"חינוך החברתי" ולשיטות הדידקטיות החדשות והפעלתניות, שהיו מעיקרי התפיסה החינוכית של זרם העובדים:

עלינו איפוא לשים לב פחות למסגרת ויותר לתוכן; פחות לצורך הארגון החברתי ויותר לתוכנם ולמהותם של חיי החברה... בשנים האחרונות שקענו יותר מדי בהלכות הדידקטיקה והמתודיקה. אין אנוכי רוצה לבטל אותם... ואף על פי כן אני חושב, כי לא הם עיקר העיקרים. הם רק הכלים ולא היין עצמו.

דעתו זו של אביגל נאמרה על רקע העתקתן של שיטות דידיקטיות רבות של הזרם ל"זרם הכללי" – מה שהוביל בהכרח למסקנה שבמהות התוכנית מתמצים הייחוד והשוני ביניהם.

"הפעלת הנפש"

הדגש הלאומי-תוכני-מוסרי והדוגמאות שנתן מהנעשה ברוסיה, לא הביאו את אביגל להחלטה חד-משמעית באשר לדרכי העברתם של תכנים אלה: דווקא משום שסבר שהתכנים הרוחניים הם העיקר, הוא דגל ב"הפעלת הנפש", ב"שיתוף הרגשות ורחשי הנפש בשעת הלימודים", ובקשר של התלבטות בסוגיות הרוח בעולם שבעקבות השואה, "בין לבו של המחנך ולבו של החניך". החינוך האידיאולוגי היהודי-הומאניסטי אמור היה להינתן לחניכים בדרך של התייחסות אישית שאיננה אינדוקטרינרית – מעין "הבהרת ערכים", הגישה החינוכית של מינו, במונחים דאז.

“לחזק את הקשרים בין תנועות הנוער ובית הספר”

גישת ההתלבטות היתה מקובלת בזרם העובדים ובתנועות הנוער כאחד, ומשום כך מובנת קריאתו של אביגל להשפעה רוחנית משולבת של בית-הספר ותנועות הנוער:

“עלינו לא רק להטיף ולדרוש אלא לקום ולעשות... [ב] שטח תנועות הנוער ובית-הספר... למצוא דרכים להשפעה בלתי אמצעית על הנוער ולפעול בלי לאות לאיחודן של כל תנועות הנוער בהסתדרות... צריך... לחזק את הקשרים בין תנועות הנוער ובית הספר.³⁸”

היו שהתנגדו לדגש ההומאניסטי, האקטואלי והסלקטיבי של אביגל – בעיקר מקרב אנשי השמאל. הם סברו, כטבנקין, שהתחום הריאליסטי הכרחי להכנת התלמידים לחיי הגשמה חלוצית, להכשרת “פועל ואיכר, בעל-מלאכה, מלח וכורה”. רוב הדוברים והכותבים הסכימו עמו, והתפלפלו על דקדוקי ניסוח באשר לציון הקדימויות: הלפרין כתב על “החיוניות שבחינוך ההומניסטי המוגבר בימים אלה”; שפרוני, איש המקצועות הריאליסטיים, תבע שינויים בתוכנית הלימודים במגמה יהודית-הומאניסטית, המביאה “מהספרות האידית החדשה המשקפת את חיי ההמונים היהודים על כל גילוייהם, מהספרות המהפכנית והחלוצית ומספרות המחותרת היהודית וגיבוריה”. המקראה אבן מקיר תזעק השוותה במכוון את השואה לגירוש ספרד – והשואות היסטוריות נוספות, למכבים ולגיבורים אחרים, מצויות לעשרות בכל המקורות שנסקרו.

כצפוי, היתה התנגדות כמעט מלאה להפחתת מעמדם של החינוך החברתי והשיטות החדשניות-פעלתניות, גם מצד אלה שהסכימו עם אביגל, שיש להדגיש את התכנים היהודיים-הומאניסטיים הללו סברו שיש כאן השלמה ולא ניגוד. לעומת זאת הסכימו הכל, כולל אנשי השמאל, על חשיבותן של השיחות וההתלבטויות הרעיוניות, ועל השילוב המתבקש בין בית-הספר ותנועות הנוער ההסתדרותיות.³⁹

ערב מלחמת השחרור – יותר איזון בהצגת הדילמות החינוכיות

בסוף תש"ז ובראשית תש"ח, ערב מלחמת השחרור, נערכו מספר כינוסים חינוכיים שהוקדשו ל“חינוך בשעת חירום זו”. השואה נזכרה בהם על-ידי אביגל ודוברים אחרים. הדילמות

38. מ' אביגל, שם, שם (הדברים לוקטו משלושת המאמרים ששם). על גישת “הבהרת הערכים, ראה, למשל, אצל צ' לביא, אתגרים בחינוך, תל-אביב 1978, עמ' 371-376.

39. ההתנגדויות וההסכמות לעמדת אביגל כלולות בכינוסים ובישיבות המצוינים לעיל בהערות 12 ו-13. דברי הלפרין – ב“שאלת החינוך הימני” (לעיל, הערה 23), עמ' 35; הצעת שפרוני – ב“המורה לקראת הבאות”, אורים, יא (ניסן תש"ד), עמ' 21; מרדכי וחנני, שם. הרקע לשילוב המתבקש בין בית-הספר לתנועות הנוער ההסתדרותיות מפורט אצל דרור (לעיל, הערה 37).

החינוכיות שעלו בעקבותיה חזרו גם ערב המלחמה; הן היו עדיין לא ישירות, ולא נגעו בשואה עצמה – אך ממרחק השנים המעטות הוצגו ביתר איוון. במועצת החינוך של ההסתדרות (גלגולה המורחב של "מועצת המשקים" של הזרם), באלול תש"ז, נתן אביגל הרצאה – "פני חינוכנו לאן?". גם בה דובר על שלושה גורמים מחנכים שליליים הקיימים כספיחי השואה – "הנאציזם והפאשיזם בעולם... אוזלת ידו של הסוציאליזם... [ו]הפאשיזם הפנימי שלנו". "הגברת לימודי היהדות" הוצגה כדרך לפתרון, והפעם הוצע

נוסח רחב וכולל יותר: ראיית האדם והעולם באספקלריה יהודית, של התרבות העברית המקורית... "לייהד" את ההומניסטיקה הכללית באופן שתהא הערכת העניינים נעשית מנקודת הראות המיוחדת שלנו.

אביגל דגל, עדיין, ב"הפחתה בהומניסטיקה האירופית הגויית", כפי שציינ גם בכינוס הפדגוגי שנערך בקיץ אותה שנה, אך נטה ליתר איוון ושילוב בין היהודי לכללי ולסוציאליסטי:

ניתן את תרבות העולם גם לבנינו, אך... בצינורות שלנו... כל העובדות וכל האמיתות אשר בית הספר יקנה יצטרפו יחד למערכת מושגים וחוויות אחידה ואחדותית המהווה את פרצופו של היהודי-הארצישראלי-הציוני-הסוציאליסטי-החדש.

דווקא אביגל – שדגל בתש"ד בשינוי הפרופורציה התוכנית לרעת הריאליסטיקה המועדפת ממילא – הוא שסיכם בתש"ז, כחלק מ"תוכן החינוך בימים אלה":

הרחבה וחיווק של החינוך לחקלאות ולטכניקה, שהם כלים חומריים הכרחיים להגשמת החזון של בניין הארץ והחברה הישראלית המחודשת... ההכשרה הגופנית המוגברת תהיה – יחד עם החקלאות והטכניקה – חלק אורגני אינטגרלי של השכלתו התיכונית של הנוער.

עמיתו של אביגל לא הסכימו כבר בתש"ד להפחתה בחשיבות הדידקטיקה והחינוך החברתי. ואכן, בכינוסי תש"ז עלה הצורך בשילובם ככלים חינוכיים שווי ערך לתכנים. הלפרין, לקראת הדיון במועצה "על היסודות למפעלנו החינוכי", הדגיש את "ערכי הנצח של היהדות" לצד "הפדגוגיה המדעית החדשה" ו"מוסדות ההנהלה של חברת הילדים". יהודה ארליך הבלטי ב"יסודות חינוכנו" את "גילוי המאור שביהדות" ו"יסוד אשר... איננו שמים אליו לב כראוי: חיי החבה המאורגנים של הילדים על יסודות העזרה ההדדית והחשבת הזולת". בסיכומי הסימפוזיון שבו דיבר ארליך במרץ 1948 – "בעיות חינוך בשעה זו" – הוזכרו הפעילויות הדידקטיות וחברת התלמידים כהצעות מסייעות ל"חיפוש דרך פדגוגית נכונה במבוך הימים".

לכל אלה יש להוסיף את המגמות המאוזנות, שפורטו כבר לגבי התגובה החינוכית המידית שלאחר השואה, והתחזוק ערב קום המדינה. נסתפק כאן באזכורן בלבד, שכן הדברים נכתבו, נידונו וסוכמו לקראת כינוסי תש"ז, במהלכם ובסופם: הציונות כממשיכת הגולה ושושלת

הדרות היהודיים; האחדות המעמדית והלאומית; השילוב הרצוי בין תנועות הנוער ובית הספר, ועצם הלגיטימיות שבהתלבטות בסוגיות דילמות.⁴⁰

סיכום: הצעה לבניית מודל תהליכי לבחינת הטיפול החינוכי במשברים לאומיים קשים בעקבות תגובותיו של זרם העובדים לשואה

תגובותיו המידיות של זרם העובדים לשואה מתמצות בכותרות המשנה השונות של המאמר: היעדר תוכניות וספרי לימוד; איחור ומיעוט בתגובה; פעילויות חינוכיות בלתי-פורמליות מעטות וממוקדות בקשר לגולה; הבלטת היהדות על חשבון האירופיות והעולם האינטרנציונלי; הדגשת החינוך למלחמה ולגבורה ולא החינוך לשלום; הבלטת הגולה כחלק מהעליה וקליטתה; אחדות האומה והמעמדות על כל חלקיהם וזרמיהם; מרכזיות התכנים ההומאניסטיים היהודיים בבית הספר ובתנועות הנוער (על חשבון המסגרת הדידקטית והמתודית) לשם הפקת לקחים אקטואליים מההיסטוריה.

על אף שדילמות אלה אוזנו בחלקן ערב מלחמת השחרור, ניתן לציין שהאיחור והמיעוט בתגובה נמשכו גם בתקופת המדינה, ואילו יתר הלאומיות השתנתה ממשית רק החל ממשפט אייכמן בשנות ה-60. אומרת על כך רות פירר, במחקר ההמשך שלה, הדין בהשקפות השואה במקראות, ספרי הלימוד ובספרי המחקר לתולדות עם ישראל בשנים 1948-1988:

למרות שידיעות על ה"פתרון הסופי" המתבצע באירופה הגיעו ליישוב בארץ-ישראל כבר בשנת 1942, החלו ספרי הלימוד לכלול את נושא השואה רק מראשית שנות החמישים ואילך. נוסף ל"חוק האיחור" האופייני לכל ספרי הלימוד, היו לכך סיבות נוספות: היהודים בארץ, ממש כאחיהם בתפוצות החופשיות, התקשו להפנים את הידיעה על ההשמדה ועל אחת כמה וכמה היה להם קשה לעבד את פיסות האינפורמציה לתיאור קוהרנטי שמשמעו "הפתרון הסופי". תקופת מלחמת העולם השנייה, השנים שלאחר מכן (והמלחמה ב-1948) לא פינו זמן לתהליכים כאלה, אלא חייבו את היישוב למלחמת

40. דברי אביגל, הלפרין וארליך, הסכומים והמגמות המאוזנות לוקטו מהמקורות שלהלן ונערכו לצורך הצגת השינוי ערב מלחמת השחרור: מ' אביגל, "באפלה ואור גדול" ("אנשים"); "על תוכן החינוך בימים אלה"; "פני חינוכנו לאן", בתוך מ' אביגל, חינוך ועבודה - מאמרים בבעיות חינוך, תל-אביב תש"ז (1958), עמ' 47-80. הרצאתו בכינוס הפדגוגי בקיץ תש"ז, "על תוכן החינוך בימים אלה", נדפסה גם בהד החינוך מאלול אותה שנה. דבריו במועצת החינוך של ההסתדרות, "פני חינוכנו לאן" נפתרסמו באורים, א (32) (כסלו תש"ח), עמ' 3-13, ודברי הלפרין לקראת הדיון במועצה, "הצו והמעשה", נכללו אף הם שם, עמ' 13-26. הסימפוזיון על בעיות החינוך בשעה זו, שבו נאמו גולן ויהודה ארליך, התקיים ב-18 במרץ 1948 והתפרסם במלואו באורים, ג (34) (אדר ב תש"ח), עמ' 231-252; רישומו המקורי כלול בארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר ילון, בית-הספר לחינוך, אוניברסיטת תל-אביב, אוסף אישי של אורי בלום, תיק 5.63/2604; סימפוזיון על בעיות חינוך שעה זו, תל-אביב, מרץ 1948.

קיום... למרות שבשנות החמישים והשישים היו במדינת ישראל שלושים ואחד ספרי לימוד להיסטוריה שהתייחסו לנושא השואה, מתברר (משאלוני מדגם), שההתייחסות לנושא בטכסים ובהוראה, היתה דלה ביותר... בחינה של 78 ספרי לימוד מסוגים שונים העלתה שהם מתחלקים לשני סוגים על פי התקופות הללו: תקופת הלם השואה – 1945-1961, ותקופת התובנה 1961-1988. בשנים 1963-1973 נערך משפט אייכמן ופרצו מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים. זו היתה התקופה בה התפתחה התפנית בתודעת הציבור הישראלי כלפי השואה, וזו מצאה ביטוי בספרי הלימוד משנות השבעים ואילך.⁴¹

עסקנו במאמר זה בראשית התגובה החינוכית כלפי השואה, כשזרם העובדים מהווה "חקר מקרה" אופייני. את תגובותיו החינוכיות ניתן לסווג על-פי "דילמות ערכיות-תוכניות" ו"דילמות דידקטיות-קוריקולריות", תוך ציון מודל של עיסוק בדילמות חינוכיות כלליות כמעקף וכתחליף לא-ישיר לעיסוק בדילמות המשבריות האמיתיות. ראשיתו של מודל כזה צוינה כבר בארגון הממצאים ובפירושים, והוא ראוי לפיתוח נפרד, לא רק בהקשר של טראומת השואה.

נוסף על כך ניתן למיין ולציין מודל אחר של תגובות, על פי מימד הזמן ומימד המרחק (או טווח ה"קהילה" שבה עוסקות התגובות), הקשורים זה בזה: האיחור והמיעוט מתייחסים לתהליכיות שבתגובה החינוכית כלפי השואה, ואילו ההרחקה לגולה ויתר הלאומיות מלמדים על התחלה של מעבר איטי מהעיסוק החינוכי ברמת ה"קהילה" הלאומית לרמה המקומית והפרטית.

התהליכיות של התגובה החינוכית זקוקה לפריודיזציה מפורטת יותר מהחלוקה של פירר לשתי תקופות. על אף שזוהי משימה למאמר נוסף, נפתח בה על פי ממצאינו בחלוקה של סוף שנות ה-40 לשלוש תקופות: ההלם הראשוני (סוף 1942 עד 1944), היעדר תגובה (1945-1946) ותחילת האיוון בתגובה החינוכית כלפי השואה (1947-1948). גם התקופות שלאחר קום המדינה – לפני ואחרי משפט אייכמן – ניתנות לפירוט נוסף, הנקשר למלחמות ישראל השונות. פריודיזציה חינוכית זו של התגובה ניתן להקביל לתהליכים האישיים של "עיבוד האבל" ו"התמודדות עם משברים", הלקוחים מתחומי הפסיכולוגיה ומדעי ההתנהגות לסוגיהם.⁴²

המעבר מה"קהילה" הלאומית לקהילה המקומית הוא חלק מהתהליך המפורט לעיל. הוא החל רק לאחר משפט אייכמן, כמצויין במחקרה של פירר. ההרחקה לגולה ויתר הלאומיות אפיינו את תחילת התהליך. לאחר תקופות ההלם והאלם הלאומי עד שנות ה-60, הופנה עיקר העיסוק החינוכי לרמת הקהילה המקומית והפרט ומשפחתו. העיסוק החינוכי הפורמלי

41. ר' פירר, סוכנים של הלקח הציוני, תל-אביב 1989, עמ' 14, 114, 147.

42. פירוט ומראי מקומות ניתן למצוא, למשל, אצל ת' גרנות, אובדן – השפעותיו וההתמודדות עמו, תל-אביב 1985, עמ' 15-45; 108-112.

והבלתי-פורמלי התרכזו בהדרגה בפרט והשואה, בקהילה המקומית והבית-ספרית ובעיקר בקהילה המשפחתית. מודל קהילתי זה של החינוך החברתי כ"חינוך לערכים" פורט על-ידינו במאמר אחר על זרם העובדים, והוא בר-יישום גם לגבי התגובה החינוכית לשואה.⁴³ המחקר החינוכי בישראל לא טיפל כמעט בתגובות החינוכיות והקוריקולריות כלפי משברים לאומיים קשים. לא ניתן להשוות את השואה לכל משבר לאומי שהוא, ובכל זאת נראה לנו שמלחמות ישראל הן הקרובות ביותר לכך. מלחמות ששת הימים ויום כיפורים מקובלות בתחומים רבים כתוחמות תקופות. הן השפיעו על תוכניות הלימודים במגמות של גאות ושפל יהודיים, התיישבותיים ועוד, כפי שכבר ציינו בעבר לגבי התנועה הקיבוצית.⁴⁴ בן-פרץ בחנה את השלכות מלחמת יום הכיפורים על תכנון הלימודים בישראל, בהציגה תהליך תכנוני: החל מאבחון הליקויים הלאומיים ועבור להגדרות צורכי הלומדים הנובעים ממנו ולהצעת תוכנית לימודים מפורטת.⁴⁵ שרמר פירט אסטרטגיה פדגוגית וקוריקולרית לצורך התמודדות חינוכית אקטואלית עם מלחמת שלום הגליל בחינוך היהודי בגולה.⁴⁶ המודל התהליכי המוצע על סמך מאמר זה בא להוסיף על הקיים את ממדי הזמן והקהילה. הוא מסתייע בתחום ההיסטוריה של החינוך ומהווה כלי אפשרי לקביעת מדיניות חינוכית לגבי משברים לאומיים עתידיים.⁴⁷ המודל מתמצת גם את המאמר כולו, בצינו את הקשר שבין ההיסטוריה לאקטואליה. קשה לשפוט כיום את תחילת התגובה החינוכית לשואה, אך הכרחי להכיר ברצף התגובות החינוכיות כלפי טראומת השואה, שהחל בשלהי תקופת היישוב ונמשך עד ימינו.

43. "דרור, "החינוך החברתי כחינוך לערכים - מזרם העובדים לימינו", בתוך ר' שפירא וא' כשר (עורכים),

רשפים, אסופה לזכרו של פרופ' שמעון רשף ז"ל, אוניברסיטת תל-אביב, 1991, עמ' 235-252.

44. "דרור, התהוותן של תוכניות-לימודים בתחום הקיבוץ בתנועות הקיבוציות - ניתוח מבחינה אידיאולוגית, חברתית וחינוכית, חיבור לשם קבלת התואר ד"ר לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, 1984, חלקים ד-ה.

45. מ' בן-פרץ, "השלכות מלחמת יום הכיפורים על תכנון לימודים בישראל", בתוך א' כהן וא' כרמון (עורכים), בצל מלחמת יום הכיפורים, חיפה תשל"ו, עמ' 41-58.

46. ע' שרמר, "האקטואליה הישראלית כבעיה בחינוך יהודי הגולה", כיוונים, 19 (מאי 1983), עמ' 11-27.

47. בגישה המסתייעת בהיסטוריה של החינוך לקביעת מדיניות חינוכית בהווה ובעתיד עוסק רבות היסטוריון החינוך הנודע הרולד סילבר, למשל: H. Silver, *Education, Change and the Policy Process*, London, New York & Philadelphia, 1990 (The Farmer Press (Education Policy Perspectives Series), London, New York & Philadelphia, 1990